

NARAȚIUNI ANTIEUROPENE ȘI ANTIDEMOCRATICE PRIVIND UCRAINA, PROMOVATE DE PRESA RUSĂ

Marin GHERMAN*

CZU 327:[070+659.3]

Rezumat: *În acest studiu sunt analizate narațiunile antieuropene și antidemocratice, promovate de presa rusă în perioada de până la declanșarea invaziei la scară largă a Ucrainei. Constituind o barieră în calea europeanizării societății ucrainene, narațiunile presei guvernamentale ruse încercau să convingă opinia publică că UE are ca scop să transforme statul ucrainean într-o colonie subdezvoltată a Occidentului. Prin intermediul dezinformării și diseminării de fake news, Rusia a promovat diverse narațiuni privind politica agresivă a statelor UE față de Moscova și rusofobia generală a Occidentului. UE, NATO și SUA au fost acuzate de încurajarea războiului din estul Ucrainei, care ar fi fost în interesul societăților europene. Rusia era prezentată ca un stat care trebuie să se apere de agresiunea Occidentului. În afară de aceasta, presa rusă a lansat o serie de narațiuni antidemocratice, care au avut ca scop să blocheze reformele pro-europene din Ucraina. Statul rus era arătat în narațiunile presei ca fiind mult mai liber și democratic, decât UE, iar Ucraina era acuzată de încălcarea dreptului internațional cu acordul tacit al liderilor europeni. Narațiunile respective sunt analizate în acest studiu prin prisma metodei sistematizării în metanarațiuni. Discursul presei guvernamentale ruse a reprezentat un amalgam de argumente, informații, invenții, falsuri și presupuneri din domeniul istoriei și dreptului internațional.*

Cuvinte-cheie: Rusia, Ucraina, dezinformare, narațiuni antieuropene.

ANTI-EUROPEAN AND ANTI-DEMOCRATIC NARRATIVES ABOUT UKRAINE PROMOTED BY THE RUSSIAN PRESS

Abstract: *This study analyzes the anti-European and anti-democratic narratives promoted by the Russian media in the period leading up to the*

---

* Marin GHERMAN, lector universitar, doctor în științe politice, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, marin.gherman@usm.ro

outbreak of the large-scale invasion of Ukraine. As a barrier to the Europeanization of Ukrainian society, Russian government media narratives sought to convince public opinion that the EU aimed to turn the Ukrainian state into an underdeveloped colony of the West. Through disinformation and the dissemination of fake news, Russia promoted various narratives regarding the aggressive policy of the EU states towards Moscow and the general Russophobia of the West. The EU, NATO and the US have been accused of encouraging the war in eastern Ukraine, which would have been in the interest of European societies. Russia was presented as a state that must defend itself from Western aggression. In addition, the Russian media launched a series of anti-democratic narratives aimed at blocking pro-European reforms in Ukraine. The Russian state was portrayed in media narratives as far freer and more democratic than the EU, and Ukraine was accused of violating international law with the tacit approval of European leaders. The respective narratives are analyzed in this study through the method of systematization in metanarratives. The discourse of the Russian government media was an amalgam of arguments, information, inventions, falsehoods and assumptions from the fields of history and international law.

Keywords: Russia, Ukraine, disinformation, anti-European narratives.

Introducere:

În contextul anexării Crimeii în anul 2014 și sprijinirii mișcărilor separatiste din Donbass, Federația Rusă a lansat un război informațional multidimensional asupra autorităților ucrainene, bazat pe o intoxicare permanentă a opiniei publice cu diverse narațiuni hibride. Cu ajutorul presei guvernamentale, Federația Rusă a încercat să submineze legitimitatea autorităților post-Euromaidan prin promovarea unor narațiuni false. Potrivit politologului ucrainean Yevhen Mahda, Kremlinul a studiat pe parcursul mai multor ani reacțiile și așteptările cetățenilor ucraineni, dar și ale liderilor politici din Occident, folosind aceste informații în timpul elaborării și promovării unor narațiuni antiucrainene, antidemocratice sau antioccidentale. În cartea *Hybrid aggression of Russia. Lessons for Europe* [9, p. 87], specialistul ucrainean menționează că pentru decidenții politici de la Moscova contau foarte mult reacțiile liderilor din Occident, dar și procesele in-

formaționale specifice din spațiul post-sovietic. Studiind narațiunile presei ruse, dar și ale liderilor politici de la Moscova, expertul media român Marian Voicu, a analizat caracterul anti-occidental al politicii informaționale a Kremlinului, începând cu perioada protestelor pro-europene din Ucraina (2013-2014). Potrivit autorului, narațiunile lansate de Rusia au un număr limitat de teme și abordări, fiind promovate în sistemul structurat pe mai multe nivele ale presei guvernamentale ruse. Rusia a crescut de la un an la altul cheltuielile pentru presa controlată de stat și fabricile de trol care au ca scop să manipuleze opinia publică prin promovarea dezinformării și diseminarea de *fake news* [14].

Până la invadarea Ucrainei la scară largă, Rusia a promovat și difuzat o serie de narațiuni ale dezinformării și *fake news* care pot fi sistematizate într-o serie de metanarațiuni. După cum am arătat într-un alt studiu, merită menționat rolul dublu al narațiunilor false distribuite de presa pro-Kremlin în anii 2014-2022. Pe de o parte, acestea aveau ca scop să modifice percepțiile ucrainenilor vizavi de relațiile cu UE și cu NATO în baza semănării unor nostalgii față de relațiile prietenoase de odinioară cu Rusia. Pe de altă parte, foarte multe narațiuni ale dezinformării și *fake news* se adresau în mod direct publicului rus. O serie de narațiuni false au avut ca scop să deculpabilizeze Rusia privind conflictul din Donbass, uciderea civililor, doborârea aeronavei olandeze MH17 în estul Ucrainei ș.a. [5, p. 105].

Potrivit cercetărilor realizate în Occident, narațiunile oficiale ale Rusiei, dar și ale presei pro-Kremlin deveneau tot mai agresive la adresa valorilor europene și Ucrainei pe măsură ce Kievul se apropia de UE. Cercetătoarea Eva Claessen, de la The Leuven Centre for Global Governance Studies, arată cum au devenit tot mai agresive narațiunile oficiale din Federația Rusă privind Ucraina după ce Kievul a ales ca vector de politică externă integrarea europeană[2]. Criza din Ucraina din anii 2013-2014, potrivit observațiilor autoarei, au creat o ruptură fără precedent în relațiile UE-Rusia, iar pe parcursul diferitelor etape ale conflictului, narațiunile antieuropene și antiucrainene se intersectau reciproc.

În ciuda multiplelor analize realizate în ultimii ani, nu există o sistematizare a acestor narațiuni, și nici nu au fost descrise interdisciplinar supra-punerile narrative ale presei guvernamentale ruse pe axa: retorică antiucraineană – mesaje antidemocratice – narațiuni antieuropene / antioccidentale.

De aceea, în acest studiu vor fi descrise și clasificate narațiunile antieuropene și antidemocratice privind Ucraina care au fost promovate de presa rusă până la invazia la scară largă (24 februarie 2022). Articolul nostru se bazează pe o serie de analize săptămânale ale presei ruse, realizate în perioada decembrie 2020 – februarie 2022, care au avut ca scop să demonteze narațiunile false identificate [13]. În acest studiu, prin narațiune înțelegem o structură narativă reprezentată de articole de presă, emisiuni de televiziune și radio, mesaje promovate pe rețelele de interacțiune socială și pe diverse canale de comunicare electronică.

Metanarațiuni antieuropene, promovate de presa rusă

După cum arată Marian Voicu, narațiunile false pot fi grupate în metanarațiuni, iar limbajul comun folosit este numit metalimbaj [14, p. 74]. În cazul războiului informațional, o metanarațiune este o temă generală care unifică și dă sens unei serii de narațiuni individuale. Metanarațiunea și metalimbajul sunt parametri vizibili ai dezinformării. În baza acestui concept, este posibilă clasificarea narațiunilor singulare în curente sau fluxuri informaționale. Vom descrie în continuare principalele metanarațiuni antieuropene promovate de presa rusă.

„Ucraina va deveni o colonie subdezvoltată a UE”. Potrivit presei guvernamentale ruse, pe măsură ce Kievul se apropie de UE după semnarea Acordului de asociere în anul 2016, ucrainenii sunt tot mai săraci, iar țara se transformă într-o colonie subdezvoltată a Occidentului. De cele mai multe ori, erau prezentate intenționat greșit diverse statistici oficiale sau rapoarte ale organizațiilor internaționale privind situația agrară, natalitatea, persoanele care suferă de foame sau exporturile. De exemplu, în articolul „De ce în Ucraina copiii suferă de foame” [15], publicat de Ukraina.ru, website finanțat de guvernul rus, UE este acuzat de transformarea Ucrainei într-o colonie. Sunt citate date învechite ale ONU din anii 1999-2002 privind securitatea alimentară din Ucraina, care sunt prezentate ca fiind informații actuale despre copii ucraineni care suferă zilnic de foame.

Ca și în cazul altor narațiuni false pe această temă, presa guvernamentală rusă nu a scrisă de cele mai multe ori, ONU, Consiliul Europei și alte organizații internaționale au analizat în anii 2014-2022 diferite probleme din Ucraina cauzate de conflictul din Donbass, fiind vorba despre criza alimentară din republicile autoprocimate Donețk și Lugansk, care nu erau

sub controlul guvernului ucrainean. În anii 2020-2022 presa guvernamentală rusă a generalizat aceste date pentru întreaga Ucraină, încercând să convingă opinia publică că anume colaborarea cu UE determină sărăcirea populației și războiul. Apropierea Ucrainei de normele europene prin implementarea Acordului de asociere cu UE a devenit ținta multiplelor atacuri informaționale din partea presei guvernamentale ruse.

„Statele UE sunt rusofobe și nerecunoscătoare Rusiei”. În mai 2021, presa rusă scria că decidenții politici din UE acceptă persecutarea comunităților rusofone întrucât vor să ștergă din memoria colectivă victoria poporului sovietic asupra naziștilor. Metanarațiunea respectivă se înscrie într-un efort mai amplu de a prezenta agresiunea Rusiei în Donbass în ultimii ani ca pe o luptă împotriva fascismului, încurajat de UE. În realitate, nu a existat vreodată la nivel oficial vreo inițiativă, declarație sau atitudine a UE îndreptată împotriva vorbitorilor de limba rusă din Ucraina, Statele Baltice sau din alte țări. În Ucraina au fost luate în mod individual măsuri de restrângere a influenței spațiului informațional rus asupra securității naționale, însă deciziile adoptate la Kiev începând cu 2014 nu au fost încurajate de UE sau de Consiliul Europei[4].

Mai mult decât atât, UE este acuzată de trădarea Rusiei. Potrivit celor mai promovate narațiuni false de către presa din Rusia – unele moștenite din perioada sovietică – URSS a eliberat Europa de naziști și fasciști, s-a jertfit pentru viitorul omenirii însă, din păcate, Occidentul nu vrea să îi fie recunoscător Rusiei ca moștenitoare a Uniunii Sovietice pentru eroismul din trecut. Deseori, narațiunile false ale presei ruse erau sprijinite de diverse declarații ale liderilor politici ruși. De exemplu, ministrul rus de Externe, Serghei Lavrov, a declarat că începând cu anul 2004, când Statele Baltice au aderat la UE, „a existat o discriminare deschisă și consecventă împotriva populației de limbă rusă care locuiește acolo, a existat un atac asupra activităților mass-media ruse” [7].

Scopul acestor campanii de dezinformare este de a justifica pentru publicul rus pașii făcuți de Moscova în relațiile cu vecinii, cu SUA și UE. Bruxellesul este arătat ca un inamic al lumii ruse, care încurajează rusofobia și care a permis o „lovitură de stat” din Ucraina. Potrivit acestei narațiuni, Moscova nu este un stat agresor, ci o victimă, fiind nevoită să se apere. Narațiunile amintite mai sus sunt promovate și în limbi de circulație

internațională pentru a determina o schimbare a percepțiilor despre Rusia ale publicului european și internațional.

„Statele UE nu vor pace în Ucraina”. În preajma lansării invaziei la scară largă a Rusiei asupra Ucrainei, presa guvernamentală rusă promova metanarațiunea despre finanțarea de către UE și NATO a războiului din Donbass. „Occidentul vrea un nou război în Donbass pentru a nu permite dezvoltarea Rusiei pe scena mondială”, explica presa rusă în aprilie 2021 [6]. Deseori, în aceste narațiuni cuvintele UE, NATO, SUA și Occident erau folosite ca sinonime, „antieuropean” însemnând în baza acestei logici a războiului hibrid rus, „antiamerican” sau „antioccidental”. În realitate, începând cu anul 2014 liderii occidentali au lansat constant apeluri la calm în Donbass. În regiune nu au fost observate niciodată pregătiri de război ale Ucrainei, iar UE sau NATO nu au avut forțe în Ucraina, nici nu au manifestat în vreun fel intenția de a se amesteca în vreun conflict. Rusia, pe de altă parte, a început să maseze forțe în apropierea granițelor Ucrainei în primăvara anului 2021, iar Occidentul a cerut explicații. La finele anului 2021 presa finanțată de guvernul rus scria că Moscova mobilizează forțe la granița cu Ucraina pentru a se apăra de o agresiune a Occidentului, prezentând statele europene ca fiind dornice să distrugă Rusia [11]. În acest război informațional, Rusia încerca să se prezinte ca o victimă, acuzând UE de încurajarea războiului din Ucraina.

Această metanarațiune a mai apărut în presa rusă sub forma unor acuze la adresa UE pentru nesoluționarea intenționată a conflictului din Donbass. Liderii europeni erau prezentați ca persoane interesate de escaladarea conflictului din estul Ucrainei. În acest context, aniversarea în septembrie 2021 a șapte ani de la semnarea primului acord de pace de la Minsk, care a fost posibilă datorită implicării a două state UE, Franța și Germania, a devenit un prilej pentru promovarea unor narațiunilor false, potrivit cărora Ucraina nu și-ar dori pace în Donbass. „Statul ucrainean există pentru a se opune «agresiunii rusești» și pentru a preveni «genocidul» determinat de apariția acestui stat. Pierderile economice, jertfele umane și absența Donbass-ului în componența Ucrainei nu prea sunt teme de reflecție pentru liderii ucraineni. Occidentul nu numai că rabdă, dar și susține continuarea conflictului, iar Ucraina dispune de toate resursele necesare, cel puțin, pentru înghețarea conflictului... Pacea ar putea fi instaurată doar atunci când va avea loc

capitularea totală a Rusiei, cu recuperarea de către Kiev a Donbass-ului și Crimeii, cu achitarea contribuțiilor. Dar și așa, Ucraina, ar fi cerut regiunea Kuban și zonele cu zăcăminte de gaze. Ucraina nici nu are de gând să respecte acordurile de pace, iar această poziție este susținută de «garanții» procesului de pace – Germania și Franța”, potrivit unei narațiuni de dezinformare promovată de presa guvernamentală rusă în septembrie 2021 [12].

Scopul acesteimetanarațiuni este de convinge opinia publică că în Donbass are loc un război civil, încurajat de Occident, la care nu participă Rusia. Moscova era prezentată ca o victimă a complotului dintre Ucraina și Occident, având dreptul să se apere și să protejeze populația vorbitoare de limba rusă de rusofobia UE. În realitate, orice conflict frânează dezvoltarea economică, blochează liberul schimb de bunuri, capitaluri și forță de muncă, ceea ce nu poate să fie în interesul vreunui stat. Atât UE, cât și NATO, au condamnat acțiunile destabilizatoare ale Rusiei în estul Ucrainei și Crimeea și au transmis mesaje de pacificare. UE nu a încurajat conflictul, ci dimpotrivă, prin sancțiunile impuse Rusiei [3], prin crearea unor formate de negocieri, ca, de exemplu, platforma de la Minsk, a încercat să transforme conflictul într-un dialog diplomatic și politic. Interesul UE a fost instaurarea păcii și anularea tuturor sancțiunilor care blochează mai multe domenii de cooperare dintre entitățile economice occidentale cu cele din Rusia.

Metanarațiuni antidemocratice, promovate de presa rusă

Presa guvernamentală rusă și oficialii de rang înalt de la Moscova au lansat o serie de narațiuni antidemocratice, care au avut ca scop să blocheze reformele pro-europene din Ucraina. Rusia era arătată în relatările presei ca un stat mult mai liber și democratic decât UE, iar Ucraina era acuzată de încălcarea dreptului internațional cu acordul tacit al liderilor europeni.

„Rusia este un stat mult mai democratic decât o serie de state UE”. În preajma invaziei la scară largă asupra Ucrainei au fost promovate narațiuni care căutau să denatureze realitățile europene și să probeze, că drepturile omului sunt încălcate în statele UE. Se insistăpe brutalitatea poliției în timpul unor protesteprin scoatere din context a unor declarații oficiale. Deseori, narațiunile îndreptate împotriva UE o arătau pe Rusia un stat mult mai liber și democratic decât o serie de state din Occident. De exemplu,

protestele „vestelor galbene” din Franța au fost prezentate în presa rusă ca o mișcare care contestă democrația formală din UE. Protestele au fost caracterizate ca o „revoluție oprită cu brutalitate”, ceea ce ar fi o dovadă a decăderii civilizației și democrației europene. „Metodele lui Macron de a liniști protestele demonstrează că forțele de ordine ruse par mult mai umane în astfel de cazuri”, a scris presa din Rusia [10]. Presa guvernamentală rusă nu amintea nimic despre interzicerea unor proteste, persecutarea opoziției și blocarea mass-mediei independente pe teritoriul Federației Ruse când făcea astfel de comparații. Merită menționat faptul că scopul acestei narațiuni a fost de a le arăta ucrainenilor că opțiunea europeană a Kievului este una greșită, pentru că în UE nu mai există democrație.

„**Occidentul a sprijinit o lovitură de stat în Ucraina**”. După protestele stradale din Ucraina, cunoscute ca Euromaidan, presa guvernamentală rusă a acuzat Occidentul de sprijinirea unei lovituri de stat la Kiev. Potrivit acestei metanarațiuni, în Ucraina a venit la putere o juntă militară, pe care Occidentul a legitimat-o prin recunoaștere internațională, ceea ce ar fi o dovadă a degradării dreptului internațional și a tendințelor antidemocratice în întreaga lume, în afară de Rusia. Presa rusă dezvoltă și amplifică discursurile oficiale ale liderilor Rusiei. Într-un articol publicat în revista „Rusia în politica globală” în martie 2016, Serghei Lavrov, ministrul Afacerilor Externe al Federației Ruse, a scris că Moscova se bazează în politica sa externă pe principiul respectării dreptului internațional: „Ne străduim să facem tot ce ne stă în puteri pentru a depăși obstacolele pe această cale, inclusiv soluționarea crizei ucrainene în baza acordurilor de pace de la Minsk – o criză provocată de lovitură de stat de la Kiev din februarie 2014”[8, p. 10]. În perioada 2014-2022, șeful diplomației ruse a declarat în repetate rânduri că în Ucraina are loc un război civil, iar la putere au venit niște lideri falși, sprijiniți nejustificat de UE.

În realitate, nu a avut loc nicio lovitură de stat în 2014 în Ucraina. După retragerea președintelui Viktor Ianukovici în urma protestelor în masă, au avut loc alegeri prezidențiale și parlamentare, recunoscute de comunitatea internațională. În Donbass, conflictul s-a desfășurat în principal între armata ucraineană și mercenarii finanțați de Rusia[1], lucru recunoscut de majoritatea liderilor globali și organizațiilor internaționale (chiar dacă forțele separatiste au recrutat și localnici). Autoritățile ucrainene au renunțat

de mai multe ori să discute cu liderii republicilor autoprocimate despre situația din estul țării, menționând că un dialog cu ei ar însemna o legitimare a agresiunii ruse. Kievul a considerat că Rusia este cea care a provocat conflictul din Donbass pentru a bloca parcursul european și euroatlantic al Ucrainei. Dacă Rusia nu ar fi susținut mișcările separatiste din Donbass războiul nici nu ar fi avut loc, iar teritoriul era eliberat în 2014.

Concluzii:

Presa guvernamentală rusă a promovat o serie de narațiuni antieuropene și antidemocratice privind Ucraina în preajma lansării invaziei la scară largă. După protestele stradale, cunoscute ca Euromaidan și semnarea Acordului de asociere Ucraina-UE, scopul Rusiei a fost de a crea diverse bariere în calea europenizării societății ucrainene. Narațiunile false ale presei ruse, grupate în diverse metanarațiuni, încercau să convingă opinia publică că UE are ca scop să transforme statul ucrainean într-o colonie subdezvoltată a Occidentului. Prin intermediul dezinformării și diseminării de *fake news* Rusia a promovat diverse narațiuni privind politica agresivă a statelor UE față de Moscova și rusofobia generală a Occidentului. În același timp, Rusia era prezentată ca un stat care trebuie să se apere. Narațiunile presei ruse au reprezentat un amalgam de argumente hibride din domeniul istoriei și dreptului internațional.

Printre principalele metanarațiuni antieuropene, promovate de presa rusă, menționăm: Ucraina este o colonie subdezvoltată a UE; statele europene sunt profund rusofobe; războiul din Donbass este în interesul Europei; liderii europeni nu sunt recunoscători Rusiei pentru eliberarea de nazism în perioada celui de al Doilea Război Mondial. Printre principalele metanarațiuni antidemocratice, promovate de presa rusă, menționăm: Rusia este un stat democratic, spre deosebire de țările UE; Occidentul este duplicitar pentru că a sprijin o lovitură de stat la Kiev, Moscova respectă opțiunile și libertăților cetățenilor, ceea nu face Occidentul de mai mulți ani. Scopul acestor metanarațiuni false a fost de a bloca realizarea unor reforme pro-europene din Ucraina prin intoxicarea permanentă a opiniei publice cu ajutorul dezinformării și diseminării de *fake news*.

Referințe bibliografice:

1. Chervonenko, Vitali, Khto voiuie na Skhodi: khronolohiia svidchen pro rosiiski viiska, înBBC News, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140902_russian_army_ukraine_debate_vc acces 15.09.2023.
2. Claessen, Eva, The making of a narrative: The use of geopolitical othering in Russian strategic narratives during the Ukraine crisis, in „Media, War and Conflict”, 2021, Vol. 14, iss. 1, pp. 1-18.
3. Consiliul UE, Cronologie – măsurile restrictive ale UE împotriva Rusiei în ceea ce privește Ucraina, <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/history-restrictive-measures-against-russia-over-ukraine> – acces 13.09.2023.
4. Gherman, Marin, Fake News: UE persecută rusofonii pentru a șterge amintirea mării victorii a Rusiei asupra fascismului, în Veridica, <https://www.veridica.ro/stiri-false/fake-news-ue-persecuta-rusofonii-pentru-a-sterge-amintirea-marii-victorii-a-rusiei-asupra-fascismului> - acces 10.09.2023.
5. Gherman, Marin, Narațiuni ale dezinformării și fake news utilizate de Rusia până la invadarea Ucrainei, în „Polis: Revistă de Științe Politice”, 2022, vol. X, nr. 2 (26), p. 99-110.
6. Kondakova, Yevhenia, Proekt Anti-Rossiya. Zachem Zapadu vojna v Donbasse, în Ukraina.ru, <https://ukraina.ru/20210412/1031108312.html> –acces 14.09.2023.
7. Kondakova, Yevhenia, Ukraina podtalkivaet ES k razryvu otnoshenij s Rossiej, în Ukraina.ru, <https://ukraina.ru/20210215/1030553228.html> – acces 14.09.2023
8. Lavrov, Serghei, Istoricheskaia perspektiva vneshnei politiki Rossii: Razmyshleniia na novom etape mezhdunarodnogo razvitiia, în „Russia in global politics”, 2016, №2 (March/April), p. 10-15.
9. Mahda, Yevhen, Hibrydna ahresiia Rosii. Uroky dlia Yevropy [Hybrid aggression of Russia. Lessons for Europe], Kyiv, Kalamar, 2017, 268 p.
10. Nikiforova, Viktoria, Makron usmiril „zheltye zhilyty” vpechatlyayushche zhestokimi merami, în Vzglead, <https://vz.ru/world/2019/8/6/990997.html> – acces 10.12.2020.
11. Sputnik Moldova, Când Javelin și Stinger nu aduc fericire: SUA împing Ucraina către un război cu Rusia, Sputnik.md, <https://sputnik.md/20211124/sua-ucraina-razboi-rusia-46677473.html> – 24.11.2021.

12. Stoyakin, Vasilij, Minsk-1: sem let — odin otvet. Pochemu oni ne rabotayut, în Ukraina.ru <https://ukraina.ru/20210906/1032191341.html> –acces 14.09.2023.
13. Veridica – publicație specializată în monitorizarea, analiza și demontarea campaniilor de fake news, dezinformare și manipulare din Europa Centrală și de Est. Analizele săptămânale pot fi citite la <https://www.veridica.ro/ro/autori/marin-gherman> – acces 14.09.2023.
14. Voicu, Marian, Matrioșka mincinoșilor: fake news, manipulare, București, Editura Humanitas, 2018, 472 p.
15. Volkov Pavel, Pochemu v Ukraine golodayut deti?, Ukraina.ru, <https://ukraina.ru/20211105/1032580110.html> –acces 14.09.2023.